

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O'ZBEKISTON YOZUVCHILAR UYUSHMASI

BOBUR NOMLI XALQARO JAMOAT FONDI

**ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR
MEROSINING SHARQ
DAVLATCHILIGI VA MADANIYATI
RIVOJIDA TUTGAN O'RNI**

**uluslararo ilmiy-nazariy
konferansi materiallari**

2024-yil 25-sentabr

Toshkent – 2024

MUNDARIJA CONTENTS	
Shuhrat SIROJIDDINOV. Bobur dunyosi	5
I SHO'BA. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR VA BOBURIYLAR FAOLIYATI, DAVLATCHILIK SIYOSATI, FAN VA SAN'AT TARAQQIYOTI I SACTION. ACTIVITY OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR AND BABURIS, STATE POLICY, DEVELOPMENT OF SCIENCE AND ART	
Zokirjon MASHRABOV Zahiriddin Muhammad Bobur mo'g'ul emas, turkiy edi	8
Hamidulla DADABOYEV Bobur – Hindiston mamlakati tarixining tengsiz bilimdoni	13
Tanju SEYHAN XVI.Yüzyilda Babur şah'in eserlerinden Ali Şir Nevâyî'ye bakiş, kaynaklari arasında yeri	18
Uzoq JO'RAQULOV “Boburnoma”da shoh va shoir siymosi	40
Abdumajid MADRAYIMOV Tarixchi G'iyosiddin Xondamirning boburshunoslikka qo'shgan hissasi	47
Ulfatxon MUHIPOVA Boburiylar sulolasi haqida hind mutaxassislarining mulohazalari	55
Kemal Yavuz ATAMAN Hacı Ahrar-i veli ve Babürşah	63
Nurboy JABBOROV Zahiriddin Bobur she'riyatida milliy ruh va ijodiy tafakkur sintezi	71
Shuhrat HAYITOV Bobur siymosining badiiy talqini masalasi	79
Rahmon FARMONOV Bobur – benazir islohotchi va bunyodkor shaxs	86
Ёркиной АЛТМИШЕВА Историко- культурное наследие Бабура	93
Мукарам ТАШАЛИЕВА Дипломатические отношения Бабура с государствами Центральной Азии	101
Munavvar SHERALIYEVA, Mushtariy MEYLIKULOVA Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsiyatida insonparvarlik g'oyalari	108
Назгул АДЫШЕВА Жизнь и наследие Захируддина Бобура	114
Nematilla OTAJONOV, Nilufar ALIJONOVA Bobur va boburiylar saltanati davrida Hindistonda kutubxonachilik	118
Elmira HAZRATQULOVA “Xalqaro turizm istiqboli: “Boburiy mashrutining ilmiy-amaliy asoslari”	126
Xasiyat BEKMIRZAYEVA Bobur ijodida hammom timsoli	131
Sherxon QORAYEV Boburiy podshoh Avranzeb Olamgirning diniy va adabiy majlislari	137

Boburiylar sulolasi haqida hind mutaxassislarining mulohazalari **Indian experts' opinions on the Baburid dynasty**

Ulfatxon MUHIBOVA¹

Annotatsiya: Maqolada Hindistonda o'rta asrlarda uch asrdan ortiq davr mobaynida hukmronlik qilgan Bobir va uning avlodlari, boburiy shohlarning faoliyati, olib borgan siyosati va ularning fe'l atvori haqida hind mutaxassislarining fikr mulohazalari manbalar asosida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: *bhakti, obodonchilik, sant, ma'rifatparvarlik, jayn, saltanat, sulola.*

Annotation: The article, based on sources, reveals the opinions of Indian experts on the activities of Babur and his descendants, the policies they pursued, and provides a description of the rulers who led India in the Middle Ages for more than three centuries.

Key words: *bhakti, edification, sant, enlightenment, jain, kingdom, dynasty.*

O'rta Osiyolik sarkarda Bobirmirzo Hindistondek azim yurtida buyuk saltanatga asos solgan va uch asrdan ortiq davr mobaynida Boburiy sulolalar shu saltanatni boshqarib kelgani ma'lum. Bu saltanat tarixi mana asrlar osha turli mamlakat mutaxassislari tomonidan o'rganilib kelinadi va asosan, ijobiy fikrlar bildirib kelinadi. Ushbu maqola hind mutaxassislarining izlanishlariga asoslangan bo'lib, XX-XXI asr tadqiqotchilari bu sulola haqida qanday fikrda bo'lgan, ularning boshqaruv davrida amalga oshirgan ishlariga qanday baho berganliklari manbalar asosida o'rganilgan.

Manbalarda Boburiylar sulolasi haqidagi fikrlarning aksariyati ijobiy bo'lish bilan bir qatorda ayrim hind tarixchi olimlarining bu sulolaga nisbatan salbiy qarashlari ham bayon etilganligini kuzatish mumkin. Biroq, o'tgan ikki yuz yillik tarixiy davr mobaynida ko'pgina salbiy qarashlar o'z-o'zidan barham topib, bugungi kunda Boburiylar saltanatining Hindiston tarixida, asosan, ijobiy ahamiyat kasb etgani haqidagi fikrlar ustun kelmoqda.

Hind tarixchi olimlarining "Hindiston tarixi" nomli kattagina kitobining o'rta asr davri tarixi bobida Boburiylar sulolasi hukmronlik qilgan davr tarixi haqidagi bobga "*Mo'g'ullar imperiyasining yutuq va kamchiliklari*"² nomli masala kiritilgan. Ushbu bo'limda har bir boburiy shoh, ular hukmronlik qilgan davr haqida

¹Muhibova Ulfatxon – Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti filologiya fanlari doktori, professor

² मध्यकालीन भारत। – दिल्ली, 1990. -P.550.

ma'lumotlar berilgan. Mazkur bo'lim nomidan ko'rinadiki, mualliflar davrga holis baho berish maqsadida bo'lganlar va unda boburiy shohlarning Hindistondagi hukmronlik davridagi yutuq va kamchiliklari, ularning ijobiy va salbiy tomonlari haqida fikr va mulohazalarini ochiq-oydin bayon etganlar. Ikki muallif yozgan ushbu bo'limda boburiylarning yutuqlarini alohida va kamchiliklarini alohida ko'rsatishga intilganlar.

Boburiy shohlarning *yutug'i sifatida* ularning barchasining doimiy ravishda xalq e'tiborini qozonishga harakat qilganliklariga urg'u berilgan. Ular davrida shakllangan yaxshi an'analardan biri boburiy shohlarning til, adabiyot hamda shu davr sara asarlarining tarjimalarini amalga oshirish rivojiga katta hissa qo'shganliklari, o'rta asrda hind diyorida keng tarqala boshlagan bhakti harakati rivojiga keng imkoniyatlar yaratib berganliklari, bu sulolaning yaratuvchanlik faoliyati, ya'ni qal'alar, maqbaralar, binolar, bog'-rog'lar va favvoralar qurish ishlaridagi yutuqlari hamda tashqi siyosat, savdo-sotiq masalalaridagi yutuqlarini sanab o'tadilar. Shuningdek, bu sulolaning o'z tarjimai holini, tarixiy voqealarni yozib yoki yozdirib borish an'anasini olib kirganliklarini ham alohida ta'kilaydilar: *"Mo'g'ullar imperiyasining Hindistonga olib kirgan yangiliklaridan biri bu tarixni yozib borish san'ati bo'lib, har bir shoh o'z tarixini, albatta, yoki o'zi yozib borgan, yoki yozdirib borgan. Bu davrda yaratilgan barcha tarixiy kitoblar bugungi kunda Hindiston tarixi haqida qimmatli manba sifatida xizmat qilib kelmoqda"*¹.

Ularning *kamchiliklari* sifatida esa shohlarning ko'pxotinli bo'lgani, Akbar yaratgan mamlakat birligining Avrangzeb davrida inqirozga yuz tutganligi, huquq, iqtisod, tashqi savdo aloqalari va madaniyat rivoji uchun aniq bir tizim ishlab chiqilmagani, xalqni savodli qilish yo'lida sa'yi harakatlar qilinmagani, aka-ukalar, ayniqsa, Shohjahon va Avrangzeb o'g'illari o'rtasida bo'lib o'tgan taxt uchun kurashlarning oldi olinmagani, hindu va musulmonlar birligi masalasiga e'tibor qaratilmaganligi kabilar aytib o'tilgan. Biroq boburiy shohlarning siyosati, ta'lim tizimi, hindu musulmonlar birligi va bir qancha boshqa masalalarda maqola mualliflarining bir-biriga qarama-qarshi fikrlari mavjudligini kuzatish mumkin. Kitobda boburiylar davrining ko'pgina sohalarida erishgan yutuqlari birma-bir aytib o'tilgani holda maqolaning davomida ayni shu yutuqlar yana qayta kamchilik sifatida ko'rsatib o'tiladi. Jumladan, *"Boburiy shohlar yaxshi hukmdor bo'lish uchun, avvalambor, mahalliy xalqning hurmat va e'tiborini qozonish kerakligini yaxshi anglab yetganlar va bunga doim harakat qilib, Boburdan Avrangzebgacha bu sohada muvaffaqiyatga erishganlar"*², deb yozadilar, lekin ayni shu masalaga keyingi qismda shunday fikr bildiradilar: *"Xalq e'tiborini qozonmagan davlat uzoq vaqt hukmronlik qilolmaydi"* yoki bo'lmasa *"Boburiy shohlar mahalliy xalqni ilmi, savodli qilish*

¹ Ўша маба, Б.551.

² Ўша маба, Б.550.

yo'lida ortiqcha sarf – harajat qilmadilar, ular o'z siyosatlarida – buyuk davlat qurish uchun buyuk xalq kerak – degan fikrga e'tiborlarini qaratmadilar”¹. Ayni shu masala yuzasidan G'. Satimovning *“Boburiylar davrida maorif tizimi”* mavzusiga bag'ishlangan maqolasidan bu mulohazalar haqiqatdan yiroqligini anglashimiz mumkin, maqolada shunday yozilgan, *“Akbar hukmronlik qilgan davrda maorif va ilm-fanga e'tibor juda kuchayadi, maktab va madrasalar soni ko'payadi, ularda dars berish sifati ancha ko'tariladi. Akbar Agra, Fatehpur Sikri va boshqa shaharlarda ko'p o'quv maskanlarini bunyod etadi. Akbar o'zining diniy aqidalariga sodiq holda so'nggi yillarda xohish bildirgan hindularni ham musulmonlar madrasalarida tahsil olishiga ijozat beradi. Boburiylar saltanatida o'ziga xos xotin-qizlar maktablari bo'lgan. Qishloq va shaharlarda ham hindiy, sanskrit va mahalliy aholi tillarida maktablar ishlab turgan”*². Boburiylar faoliyati haqidagi qarama-qarshi fikrlarga yana bir misol, *“Mo'g'ullar saltanati davrida tashqi aloqalar yaxshi rivojlandi, shimoli-g'arbiy va Yevropa davlatlari bilan savdo aloqalari o'rnatildi. Saltanatda iqtisod, qishloq xo'jalik va ishlab chiqarish ishlari yaxshi yo'lga qo'yildi. Saltanatning bu muvaffaqiyatlarga erishishida xalq ham faol ishtirok etdi”*³, – degan jumladan keyin boshqa sahifada *“Mo'g'ullar davrida boylik to'plash, iqtisod va tashqi aloqa masalalari yaxshi yo'lga qo'yilmadi. Saltanatda hokimiyat, harbiy, iqtisodiy va madaniy sohalaridagi rivojlanish masalalariga o'rta asrcha munosabat ko'rsatildi”*⁴ jumlasini mavjud. Bunday bir biriga teskari fikrlarga navbatdagi misol: *“Mo'g'ullar saltanati madaniy taraqqiyotida katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Bu davrda adabiyot fors, sanskrit, hindi va urdu tillari keng rivojlandi. Fors tili davlat tili bo'lgani sabab ko'pgina tillardagi noyob asarlar bu tilga tarjima qilindi. Musiqa, rassomchilik va me'morchilik san'ati ham rivoj topdi. Bu davrda qurilgan binolar, qal'a, maqbara va miniatyuralar san'ati bugun hind madaniyatining noyob durdonalaridir”*⁵. Bir masala bo'yicha qarama qarshi fikr bildirish Boburiylarning kamchiligi masalasida ob'yektiv fikr bildirsa olmaganliklarini aniq ko'rsatadi. Ayniqsa, hindu va musulmonlar birligi masalasiga kelsak hali Hindistonda boburiylar sulolasi davridagidek ikki din vakillarining birligiga erishilmagan. Bunday jumlaning maqolada bir necha marta uchratish mumkin, xususan, *“mo'g'ullar imperiyasi davrida bhakti harakati rivojiga keng yo'l ochib berildi. ...ayni bhakti davrida Hindistonda nafaqat hindular va musulmonlarning, ayniqsa, Akbarshoh davrida barcha din vakillarining birligiga erishildi”*, – deyilsa, bo'limning 551 – betida *“mo'g'ullar davrida hindu musulmonlarning ijtimoiy va siyosiy jihatdan birligiga erisha olinmadi”*, – deb yozadilar. Vaholanki, bu sulola hukmronligi davrida saltanat

¹ Ўша маба, Б.553.

² Ўша маба, Б.554.

³ Ўша маба, Б.551.

⁴ Ўша маба, Б.553.

⁵ Ўша маба, Б.551.

hududida hinduni musulmonga, musulmonni hinduga qarshi chiqqani va, umuman, diniy nizolar bo'lgani haqida birorta ham ma'lumot uchramaydi. Kitobda boburiylarning dinga bo'lgan munosabati haqida ham bir biriga teskari fikrlar uchraydi. Masalan, *“Diniy dunyoqarashda mo'g'ullar boshqalarga nisbatan ilg'or bo'ldilar. Bhakti harakati mo'g'ullar davrida, ayniqsa, rivoj topdi va Guru Nanak, Kabir, Dadu Dayal kabi santlar hindu va musulmonlarga bir-birini tushunish va qo'llab-quvvatlashni o'rgatdilar”*¹, – degan fikr ortidan *“Mo'g'ullar hindu va musulmonlarning ijtimoiy va siyosiy birligiga erisha olmadilar. Akbar boshlagan tenglik siyosati uzoq davom etmadi va Avrangzeb bu siyosatni umuman yo'qqa chiqardi”*², – deb yozadilar. Vaholanki, bhakti harakatining asosiy shiori barchaning tengligini targ'ib qilish va ushbu g'oyaning Akbardan Shohjahongacha qo'llab – quvvatlanganligi manbalarda yozilgan. Hattoki, islom dini tarafdori bo'lgan Avrangzeb ham bhakti harakatini, uning targ'ibotchilarini hurmat qilgan, ularni saroyga taklif etib, ijod uchun qulay sharoitlar yaratib bergan, kuchli bhaktlarga saroy unvonlarini ham bergan.

Boburiylar davri haqidagi yakuniy fikrlar ham bir-biriga teskari, jumladan, *“Mo'g'ullar davri Hindiston tarixida buyuk davr va mo'g'ul shohlari buyuk shohlar deb tan olingan”*³, – deyilgan fikrga teskari: *“Xulosa qilib aytganda, mo'g'ullar hukmronligini “Milliy imperiya” (Rashtriy shasan) va mo'g'ullar davrini “Hindistonning milliy yuksalish davri” (Rashtriyata ka yug) deyish xato fikr bo'lgan bo'lar edi”*⁴, – jumlasini keltirilgan. Yana shunisi qiziqki, XX asr mutaxassislari XVI – XVII asr shohlarini qoloq, o'rta asrcha fikrlashda ayblaydilar. Biroq, o'rta asrda qanday qilib boshqacha fikrlash mumkin, degan muloxaza tug'ilishi tabiiy xoldir. Aslida, bugungi XXI asrda ham Hindistonda hindu va musulmonlar birligi masalasi hali-hanuz yechimini topmagan va mamlakatning yetakchi muammolaridan biri hisoblanadi.

Adolat yuzasidan aytadigan bo'lsak, boburiylarning musulmon ekanligi va o'z saltanati hududida islom dinini kuchaytirish imkonini mavjudligini ko'rsatadi. Har bir boburiy shoh mahalliy xalq e'tiqodini tan olmasdan, ularni o'z saltanatidan chetlatishga harakat qilishga haqqi bor edi. Ammo, Boburiy shohlar siyosatni bunday yuritmaganlar va ularga bu narsa xos bo'lmagan. Bobir mamlakatni qo'lga olganining birinchi kunidanoq mahalliy xalqning e'tiqodi, tili va ularning milliy urf-odati, an'analarini tan olib, ularning rivojiga to'siq bo'lmaslik siyosatini olib borgan va, hatto, hindularning bhakti harakatini o'z saltanatining yetakchi mafkurasiga aylanishi tarafdori bo'lgan. Bobur shaxsiyatiga o'z vaqtida Hindiston bosh vaziri Javaharlal Neru *“Beruniy Hindistonni rentgendek ochib bergan bo'lsa, Bobur uning tashqi*

¹ Ўша маба, Б.550.

² Ўша маба, Б.551.

³ Ўша манба, Б.551.

⁴ Ўша манба, Б.552.

go‘zalligini ochgan”, deb ta’rif bergan. Chunki, Bobur shaxsiyati mamlakatni obodonlashtirish, xalq farovonligi yo‘lida zahmat chekish, saltanat ravnaqi va taraqqiyotini ta’minlash kabi xususiyatlar bilan bog‘liq. U borgan yerini obod qilib, har yerda bog‘u rog‘lar va favvoralar qurdirgan. 1504-yilda Qobulni qo‘lga olganida ham u yerda o‘nta bog‘¹ yaratgan. Hindistonga borganida esa hovuzlar qurdirgan, g‘alaba qilgan Panipat maydonida ham bog‘ yaratishga farmon bergan, o‘simliklar va hayvonot dunyosini hayratlanarli darajada yaxshi bilgan². Boburning barcha fikrlari amaliy tasdig‘i bilan bo‘lgan. Jumladan, u mahalliy hind xalqiga juda ko‘p imtiyozlar³ joriy qilgan. Hindistonda saltanat yaratganida: *“Men bu mulkni o‘z mulkim deb bildim va uni yo tinch yo‘l bilan, yoki kuch bilan olishga qaror qildim”*, – deb yozgan edi. Haqiqatan ham shunday bo‘lgan.

Boburiy shohlarning barchasi Bobir siyosatini davom ettirib, Hindistonda bog‘dorchilik va me’morchilik, musiqiy va she’riy bazmlar uyushtirish, yovvoyi hayvonlarni ov qilish, har bir qilgan ishlari tarixini yozib borish⁴ kabi ko‘plab odat va udumlarni joriy qilganlar. Bu haqda Javaxarlal Neruning yana bir ta’rifini keltirib o‘tamiz: *“Boburning Hindistonga kelishi tufayli Hindistonda buyuk o‘zgarishlar sodir bo‘ldi, san’atda, hayotda, me’morchilikda va madaniyatning boshqa sohalarida yangicha serilhom taraqqiyot yuz berdi”*, – degan edi.⁵

Boburning har sohadagi iqtidori uning deyarli barcha o‘g‘il, nabira va evaralariga meros bo‘lib o‘tgan. Nasiriddin *Humoyun shoh* Boburning katta o‘g‘li. U barchaga mehrlilik, saxiylik, kechiruvchanlik va bag‘rikengligi bilan ajralib turgan. 1542 yil 23 noyabrda Amarkut shahrida Humoyunning ayoli Hamidabonu farzand ko‘radi. O‘g‘liga Akbar deb ism beradilar. Manbalarda yozilishicha, Laho‘rdan chiqib ketishdan avval Humoyunshoh bir tush ko‘rgan ekan. Tushida bir nuroniy chol unga o‘g‘il farzand ko‘rishini va unga Jaloliddin Akbar deb nom qo‘yishini maslahat bergan ekan. Shu voqeadan to‘rt kun avval Humoyunshoh Bayramxon bilan Sind sari yurish boshlab yo‘lga chiqqan edi. Shu kunlarda u belbog‘idagi bir dona mushkdoni bilangina qolgan edi. Xumoyun bir chinni likobchaga mushkdondagi mushkni to‘kib, atrofida davra qurib o‘tirgan bek va amirlarga bir chimdimdan uzata turib: *“O‘g‘lim tug‘ilishi munosabati bilan sizlarga beradigan suyunchim mana shu xolos. Mushkning hidi hozir uyni to‘lg‘azib turganidek, Xudo xohlasa, o‘g‘limning shuhrati ham butun olamga yoyiladi”*, – deya Humoyun o‘g‘il ko‘rganidan benihoya quvonib duo qilgan ekan. Kelajakda esa Akbar, haqiqatan ham, buyuk inson, adolatparvar

¹ Шахраро, Чорбоғ, Жиловхона, Ўрта боғ, Суврат, Моҳтоб, Охухона, Вафо, Аграда – Жамуна дарёси кирғоқларида Рам боғи, Гвалиор йўлида Чорбоғларни барпо этган.

²Қобул шаҳри атрофида жойлашган Дашти Шайх қиридаги доланинг 33 турини аниқлаган, Ҳиндистонда кўрган жамики ўсимликларни бирма-бир баён қилган, атиргулни ҳам Ҳиндистонга биринчи бўлиб Бобур олиб кирган, дейилади.

³Масалан, мусулмонлардан олинадиган тамға солиғини бекор қилиш, динидан қатъий назар иқтидорига қараб сарой мансабларига жалб қилиш, маҳаллий халқ эътиқодига ҳурмат билан қараш ва б.

⁴ Шу асосда унинг «Бобурнома» асари бунёдга келган.

⁵ Джавхарлал Неру. Открытие Индии. – М.: 1960. – С.114.

shoh bo‘lib tanildi. Humoyunshoh o‘n besh yil hukmronlik qiladi. 1556 yil 11-fevralida taxt vorisi sifatida Akbar otasining taxtini egallagan.

Akbarda Bobur sifatlarining barcha ijobiy tomonlari takrorlangan, ayniqsa, diniy bag‘rikenglik, adolatparvarlik va bunyodkorlik xususiyatlari. Taxtga chiqishidan avval saroy mulozimlari yosh shahzoda Akbarning bir necha bor: *“Men Xudo xohlasa, Yer yuzining eng zo‘r qaymog‘ini qo‘l ostimda saqlayman, yetti iqlimdagi beva – bechoralarning tilagini bajo keltiraman”*, – deb niyat qilganiga bir necha bor guvoh bo‘lganlar. Javoharla‘l Neru boburiylar sulolasi Akbarga ham o‘ziga xos ta‘rif berib, o‘zining iliq gaplarini yozib qoldirgan.: *“Bobur dilbar shaxs edi. Uyg‘onish davrining ajoyib sultoni, kuchli tadbirkor kishisi bo‘lib, san‘atni, adabiyotni, go‘zallikni sevardi. Nabirasi Akbar esa yanada maftunkorroq bo‘lib, yanada ko‘proq fazilatlariga ega edi”* [1, 73].

Akbarshoh davrida Hindiston har sohada taraqqiyot cho‘qqisiga erishgan¹. Diniy bag‘rikenglikda Akbarshohga Abulfazl qarashlarining ta‘siri bo‘lgan. Fatehpurda maxsus ibodatxona qurdirgan va unga dastlab faqat musulmonlar taklif etilgan, majlislarni Akbarning shaxsan o‘zi kuzatib borgan. Akbar goh u guruh majlisida, goh bu guruh majlisida ishtirok etar, agar guruhlar murosaga kelmay qolishsa, bunga e’tiroz bildirib borar ekan. Keyinchalik bu ibodatxonaga turli din vakillari ham taklif etila boshlangan. Akbarning bu faoliyati tarixda barcha dinlarni tenglashtirish yo‘lida tashkil etilgan “Dini ilohiy” tashkilotiga asos bo‘lgan.

Akbarshoh bhaktlarni saroyga ko‘proq jalb etishni, ularga xayrixohlik qilib, ular bilan qizg‘in suhbatlar qurishni yaxshi ko‘rgan. Bhakti g‘oyalarining saltanatda ijtimoiy-siyosiy ahamiyatini nafaqat Akbarshoh, balki barcha boburiy shohlar yaxshi anglab yetganlar, chunki har bir boburiy shohning saltanat hududida va undan tashqarida o‘z sevgan, ishongan va maslakdosh bo‘lgan bhaktlari bo‘lgan va ular bilan doimiy ravishda maslahatda, aloqada bo‘lib turgan. XVII asrga mansub “varta”² nasriy janridagi bhaktlar hayoti haqidagi yodgorlikda Akbarshohning bhakt shoirlar Surdas, Kumbxandas va boshqalar bilan bo‘lgan uchrashuvlari haqida yozilgan Yoki bo‘lmasa, Akbarshoh saroyga jayn bhaktlarni taklif etib, ularni yuqori lavozimlarga tayinlagan.

¹ Ободончилик ишларида – Кашмирда «Насим» боғи, Равалпурда «Жхейлам», Дехлида Хумоюн макбарасида, Аграда боғ-роғлар, Чинор дарахтини кўпайтирган; таржимачиликда – ҳинд, юнон, араб ва форс тилларидаги ноёб асарлар форс ва араб тилларига таржима қилинган, жумладан, «Хаёт-ул-хайвон» (“Хайвонлар ҳаёти ҳақида”) араб тилидан, «Лилавати» арифметикага оид асар, астрономияга оид «Тажак» асари, санскрит тилидаги «Атхарваведа» асарлари форс тилига ўтирилган. Бобурнома, Инжил, «Синхасан Баттиси» (“Шоҳ тахти ҳақида ўттиз икки ҳикоя”), Кришна ҳаётига бағишланган «Харибас», «Калила ва Димна», «Маҳабҳарата» ва «Рамаяна» каби асарлар таржима қилинган. (Қаранг: Антонова А.К. Очерки общественных отношений и политического строя могольской Индии времен Акбара (1556–1605). – М., 1952. – Б. 23); таълим соҳасида – турли мактаблар, махсус аёллар мактаблари бўлган. (Қаранг: Сатимов Ф. Бобурийлар даврида маориф тизими. “Бошлангич таълим” журн. 1998. №1. – Б. 28–29); миниатюра санъатида – «Чингизнома», «Зафарнома», «Акбарнома», «Нал ва Дамаянти», «Айёри Дониш», «Калила ва Димна», эпик асарлардан «Рамаяна», «Рамнома» ва бошқаларга миниатюралар ишланган.

² वैष्णव वार्ता सुधा – इंदौर, 1979. – Б.38–39.

Bobur ham bhaktlaridan juda ta'sirlangan ekan, xususan, bhaktlar haqidagi to'plam "Bhaktmala"da Guru Nanak bhaktisi haqida gapirib, *"Mo'g'ul shohi Bobur ham Nanakning bhaktisidan juda ta'sirlangan edi"*[3,193],—deb yozilgan. Jahongir shoh ham bhaktlarga katta hurmat bilan qaragan, ular bilan doim muloqotda bo'lgan va ularni saroyga taklif qilib turgan. Ayniqsa, jayn bhaktlar o'zlarining bhaktiga xos xislatlari va chuqur bilimlari bilan Jahongir e'tiborini tortganlar.

O'zining "Toj Mahal"i bilan Hindistonning dovrug'ini jahonga taratgan boburiylardan Shohjahon ham obodonchilik ishlarida¹, diniy bag'rikenglikda, ilm-fan va savdo ishlarining rivojida buvalari va otasining ishlarini davom ettirgan. Hattoki, qattiqo'l Avrangzeb ham bhaktlarga nisbatan hurmat va ehtiromda bo'lgan. Avrangzebning sant Malukdasni saroyga chaqirib, u bilan qizg'in suxbat qilgani manbalarda yozilgan.

Bhaktlar orasida shundaylari ham bo'lganki, ular o'z hayotlari davomida boburiylar sulolasining bir necha shohlarini ko'rgan, ular hukmronlik qilgan davrlarda shu saltanat hududida yashab ijod etgan va kezi kelganida ular bilan muloqotda bo'lgan. Jayn bhaktlardan Ananddxan Akbarshohdan Avrangzebgacha bo'lgan davrni, sant Rajjab esa Jahongir, Shohjahon va Avrangzeblar davrini, sant Malukdas ham Akbarshoh, Jahongir, Shohjahon va Avrangzeblar davrini ko'rgan bxaktlardan hisoblanadilar.

Boburiylarning jang san'ati va davlat siyosatida temuriylar bilan qandaydir o'xshashlik va yaqinlik borligini kuzatish mumkin. Ya'ni, Amir Temur ham markazlashgan yirik davlatni barpo qilish yo'lida kurash olib borib, yon-atrofidagi davlatlarga yurish qilgan, lekin ularni o'z davlatiga qo'shib olganidan so'ng hokimiyatni mahalliy xalq vakillariga topshirib, o'zi xalq farovonligini yaxshilash, ilm-fan rivojini ta'minlash siyosatiga ko'proq e'tiborini qaratgan. Xuddi shunday siyosat boburiylarga ham xosligi kuzatildi. Ular ham o'z saltanatiga ko'shib olmoqchi bo'lgan hudud shohiga avval sulh tuzish yo'lini taklif etgan, bu yo'l ish bermagan hollardagina yurish qilgan. Jumladan, boburiylarning Mevarni o'z saltanatiga qo'shib olish siyosati bunga yaqqol misol bo'ladi. Otasi va Buvasi ololmagan Mevarni Shohjahon to'rt tomondan o'rab oladi va Amarsinx sulh tuzishga majbur bo'ladi. Lekin, Shohjaxon Mevarni boshqarish ishlarini Amarsinxning o'ziga topshiradi va bundan hayratda qolgan Amarsinx Boburiylar imperiyasiga hurmati oshib, ular bilan erkin va do'stona munosabatga o'tadi.

Bu ma'lumotlar shundan dalolat beradiki, saltanat hududini kengaytirish yo'lida olib borilgan jang va harbiy yurishlardan, asosan, yurish qilingan hududgina zarar ko'rgan bo'lishi mumkin, butun saltanat miqyosida esa tinch-totuv hayot va

¹Шохжаҳон боғлар ва фавворалар қурдирган — Лахўрда «Шалимар» боғи, қора мармардан тоқчаларида чироқлар ёнадиган поғонали шаршара, ўртасида мармар супа ва атрофида 450 та фаввораси бор улкан ҳовуз қурдирган.

taraqqiyot davom etgan. Boburiylar saltanatida yashab ijod etgan bhakt yoki sant shoirlar qalamiga mansub hech bir manbada urush, talon-toroj, xalqning urushdan ko'rgan azoblari yoki boburiy shohlarning zulmkorligi haqida biron-bir ma'lumot uchramaydi.

Hech bir boburiy shoh harbiy yurishlar davrida o'zining insoniylik, xalqparvarlik, bag'rikenglik va obodonchilik ishlari bilan bog'liq xususiyatlarini yo'qotmagan, shu bois Hindiston tarixida boburiylar davri eng yuksak taraqqiyot davri sifatida nom qoldirgan.

Hindistonda "Boburiylar saltanati"ning asoschisi nomi bilan bashariyat tarixida o'chmas iz qoldirgan yetuk sarkarda, shoh va shoir Bobur Mirzo qalamiga mansub quyidagi misralar uning butun umr yaxshilik va ezgulik yo'lida zahmat chekib yashagan inson ekanligini ko'rsatadi:

*Bori elga yaxshilig' qilg'ilki, mundin yaxshi yo'q,
Kim degaylar daxr aro qoldi, falondin yaxshilik...*

Adabiyotlar

1. Джавахарлал Неру. 1960. Открытие Индии.
2. गोकुलनाथ। चौरासी वैष्णवन की वार्ता। – मथुरा. 1999.
3. नाभादास कृत भक्तमाल और प्रियादास कृत तिका का पाठलोचन। – ईलाहाबाद. 1981.
4. मध्यकालीन भारत। – दिल्ली. 1990.